

Maráz Borbála – Papp Adrienn  
**Régészeti kutatások a Rác fürdő  
 és a tabáni késő La Tène-kori  
 fazekastelep területén**

2005. május 5-én megelőző régészeti feltárást kezdtünk a Rác fürdő rekonstrukciója és az ehhez kapcsolódó behúzások nyomán. A feltárást az év végéig folyamatosan végeztük, befejezésükre 2006 tavaszán kerül sor. Az ásások a török fürdő és későbbi épületrészeinek a területére, valamint az egykori Tabán nevű városrész lebontott házainak a helyére terjedtek ki (Budapest, I. Hadnagy u. 8–10., hrsz.: 5973, 6006/2) (1. kép).

**A tabáni késő La Tène-kori település**

A török fürdő régészeti kutatása és az új szálloda építése miatt szükségessé vált megelőző feltárást során lehetőség nyílt arra, hogy a már régről ismert és fontos késő La Tène-kori lelőhely, az ún. tabáni fazekastelep kiterjedésére, topográfiai elhelyezkedésére vonatkozóan is újabb adatokat nyerhessünk és további részleteit is feltárhassuk.

A Duna jobb partján, a budai Várhegy és a Gellért-hegy között elterülő Ördög-árok völgyében létesült a késői középkorban a Tabán nevű városrész. Régi házainak elbontása során, 1935–36-ban a Fővárosi Régészeti Intézet Nagy Lajos, Garády Sándor és Szilágyi János vezetésével végzett a területen ásásokat. Az – egyéb korok emlékei mellett – itt előkerült késő La Tène-kori település maradványairól több előzetes közlemény jelent meg.<sup>1</sup> A késő La Tène-kori település további részletének feltárást 1950-ben B. Bónis Éva végezte. A minden feltehető adatot és a teljes leletanyagot közreadó feldolgozást pedig B. Bónis Éva monográfiája tartalmazza.<sup>2</sup> Ugyancsak ez az ásás eredményezte a tabáni kelta település kiterjedésére és topográfiai elhelyezkedésére vonatkozó azon adatokat is, amelyek egy része csak az ásás kéziratok dokumentációjában lelhető fel.<sup>3</sup> A kéziratok dokumentáció ásási térképvázlata, valamint a lelőhelyről megjelent összefoglaló térképek,<sup>4</sup> és Buda 1873. évi kataszteri felvétele<sup>5</sup> alapján rajzoltuk meg a tabáni kelta település és lelőhely eddig feltárt és megismert részleteinek térképét (3. kép).<sup>6</sup>

Az 1950-ben megtalált jobb parti településrészhez tartoznak azok az objektumok, amelyek a mostani ásások alkalmával kerültek elő. A 2005. évi ásások során a Rác fürdő-török kori épületétől kb. 40–45 m-re a Duna

Borbála Maráz – Adrienn Papp  
**Archaeological investigations  
 on the territories of Rác bath and  
 the late La Tène period pottery  
 workshop of Tabán**

Archaeological excavations were started preceding the reconstruction of Rác bath and the connected investments on May 5, 2005. The excavations were continuously carried on until the end of the year and they will be finished in the spring of 2006. The excavations encompassed the territory of the Turkish bath and the later annexed parts of the building and the area of the demolished houses of the former Tabán district (Budapest, I, 8–10. Hadnagy Street, lrn: 5973, 6006/2) (Fig. 1).

**Late La Tène settlement in Tabán**

The archaeological investigation of the Turkish bath and the excavations preceding the construction of a new hotel offered an opportunity to collect new data on the extent and topographic location of the long known and important late La Tène site the so-called pottery workshop of Tabán and to uncover new parts in it.

The district called Tabán was established in the Ördög-árok valley between the Castle Hill of Buda and Gellért hill on the right side of the Danube in the Late Middle Ages. After the old houses had been pulled down, the Archaeological Institute of the Capital conducted excavations in 1935–36 under Lajos Nagy, Sándor Garády and János Szilágyi's direction. Numerous preliminary reports have been published of the late La Tène period settlement uncovered here together with the remains of other periods.<sup>1</sup> Éva B. Bónis conducted the excavation of further details of the late La Tène period settlement in 1950 and her monograph contains all the data and the analysis of the entire find material.<sup>2</sup> The data on the extent and the topographic location of the Celtic settlement of Tabán, some of which can only be found in the manuscript form of the excavation documentation, were the results of the same excavation.<sup>3</sup> The manuscript plan of the excavation in the documentation, the complex maps published about the site<sup>4</sup> and the cadastre map of Buda from 1873<sup>5</sup> were the sources after which the map of the unearthed and investigated territory of the late Celtic settlement of Tabán was drawn (Fig. 3).<sup>6</sup>

The features uncovered this year belonged to the right-bank settlement fragment discovered in 1950. The

1 GARÁDY 1943, 1945; NAGY 1936, 1942

2 BÓNIS 1969

3 BTM Adattár, Bónis-hagyaték, lt. sz.: 992-2001.

4 GARÁDY 1943, 1. kép; BÓNIS 1969, Abb. 2, 43.

5 Buda sz. kir. Főváros egész határának másolati térképe 1873. Fővárosi Levéltár B. ált. 5.

6 A térkép elkészítését Ecsedy Annának köszönöm.

1 GARÁDY 1943, 1945; NAGY 1936, 1942

2 BÓNIS 1969

3 BTM Archives, Bónis-legacy, inv. no.: 992-2001

4 GARÁDY 1943, fig. 1; BÓNIS 1969, Abb. 2, 43

5 Copy of the entire territory of Buda Royal Capital 1873. Budapest Archives B. ált. 5

6 I am grateful to Anna Ecsedy for the compilation of the map.

irányában előkerült tárolóverem (50. sz. objektum) a fazekastelep eddig megismert legkeletibb pontját jelenti. Nyugati irányban pedig az egész Hegyalja út alatti sáv – a telepjelenségek alapján ítélve – a Bónis Éva által feltárt településrész (az egykori Fehér Sas térig) a késő La Tène korban intenzíven lakott terület volt. A tabáni késő kelta telep nyugati irányban való kiterjedését még nem ismerjük.

A szóban forgó késő La Tène-kori telep objektumai a budai Várhegy DK-i lejtője, a Duna jobb part és a Gellért-hegy között elterülő területen kerültek elő, ahol egykor a *Tabán* néven ismert újkori városrész állt. Ma itt, a felszín alatt, csatornává alakítva ömlik a Dunába a budai hegyekből érkező Ördög-árok, amelynek alsó szakaszát az árvizek ellen már a középkorban gátak közé szorították. A középkori támfal részletét és egy híd maradványát Garády S. feltárásainak köszönhetően ismerjük.<sup>7</sup>

Az Ördög-árok vagy más néven Nagykovácsi-patak a Duna egyik legjelentősebb jobb parti mellékfolyója volt Budapest területén: 17. századi, Buda látképét megjelenítő metszeteken, térképeken és a Buda 1686. évi visszafoglalását ábrázoló rézkarcokon is szerepel.<sup>8</sup> A 18–19. századi Budát ábrázoló térképek szintén feltűntetik az Ördög-árkot,<sup>9</sup> amelynek tabáni szakaszán a török kiűzése után rácsok telepedtek meg. Az ekkor már szűk mederben folyó Ördög-árok még egy 1870-es évek elején készült fényképen is látható.<sup>10</sup> 1878 után viszont a főváros budai oldalának csatornázásakor a patak a Dunába való torkolatától egészen a Városmajorig a föld alá került. Az 1950. évi ásatáskor megfigyelt rétegek erős lejtése a csatorna irányába egyértelműen jelezte az egykori patakmedret.

Az Ördög-árok a Gellért-hegy és a Várhegy közti völgyben, a Várhegy lejtőcsúcsát megkerülve torkollott a Dunába, és alkotott egyúttal természetes választóvonalat is a 235 m tszf. magasságú Gellért-hegy északi meredek oldala és a Gellért-hegynél kb. 100 méterrel alacsonyabb Várhegy lejtője között,<sup>11</sup> amelyek mindegyike késő kelta lelőhely is (2. kép).<sup>12</sup> A késő La Tène-korban az Ördög-árok a Várhegy lejtőcsúcsát megkerülő kanyarulatában, a Duna-torkolattól kissé beljebb jött létre az a település, amelynek részletei Garády S., Nagy L. és Bónis É. ásatásainak köszönhetően váltak ismertté. Az Ördög-árok nem képezte a kelta település határát, annak objektumai a patak mindkét partjára kiterjedtek.

A megelőző ásatások során a késő La Tène-kori tabáni fazekastelepnak összesen 130 objektumát sikerült

storage pit (feature no. 50) found about 40–45 m toward the Danube from the Turkish period building of Rác bath in 2005 marks the easternmost point of the settlement as we know it to date. In a westerly direction, the entire zone under Hegyalja Road until the settlement fragment unearthed by Éva Bónis (former Fehér Sas Square) was an intensively inhabited area in the late La Tène period according to the settlement phenomena. The western extension of the late Celtic settlement is not yet known.

The features of the late La Tène period settlement were uncovered on the territory enclosed by the SE slope of the Castle Hill, the right bank of the Danube and the Gellért hill, where the district called *Tabán* used to stand in the modern period. To date, Ördög-árok runs here from the Buda hills to the Danube in an underground channel. Its lower stretch was banked against flooding already in the Middle Ages. We know a fragment of the medieval retaining wall and the remains of a bridge from S. Garády's excavations.<sup>7</sup>

Ördög-árok or Nagykovácsi Stream was one of the largest right-side tributaries of the Danube on the territory of Budapest: it can be found in the 17<sup>th</sup> century engravings and maps showing the view of Buda and in the copper engraving that illustrates the recapture of Buda in 1686.<sup>8</sup> The maps of Buda of the 18<sup>th</sup>–19<sup>th</sup> centuries also marked Ördög-árok.<sup>9</sup> After the Turks had been expelled, Serbs settled along the *Tabán* stretch of the stream. At that time, Ördög-árok was already confined to a narrow basin as it can be seen in a photo taken at the beginning of the 1870's.<sup>10</sup> After 1878 canalisation started on the Buda side of the capital and the stream was led into an underground canal from the Városmajor to the point where it mouthed into the Danube. The strong sloping of the layers toward the canal observed at the excavation in 1950 obviously indicated the former stream basin.

Ördög-árok reached the Danube through the valley between the Gellért hill and the Castle Hill running around the tip of the slope of the Castle Hill. It also acted as a natural boundary between the northern steep side of the 235 m (a.s.l.) Gellért hill and the slope of the Castle Hill, which was about 100 m lower than the Gellért hill.<sup>11</sup> Both hills are also late Celtic sites (Fig. 2).<sup>12</sup> The late La Tène settlement, the fragments of which were uncovered by S. Garády, L. Nagy and É. Bónis, was

7 GARÁDY 1945, 411–415, 23–24. kép.

8 RÓZSA 1963, 105., 126., 218–222., 262–263., X, XXI, XLVIII, LII. táblák; W. Dilich rézkarcai 1600. és 1602., G. A. Bosio rézmetszete 1684., rézmetszet L. N. Hallart rajza után 1686.

9 HOLLÓ 1994, 15., 18–19., 36–37.

10 JALSOVSZKY–TOMSICS 2003, 31., 28. kép.

11 PÉCSI 1958, 135–145., 462–471.; HORUSITZKY 1935; 1938

12 A térkép elkészítéséért Csernus Erzsébet grafikusnak tartozom köszönettel.

7 GARÁDY 1945, 411–415, fig. 23–24

8 RÓZSA 1963, 105., 126., 218–222., 262–263, Pl. X, XXI, XLVIII and LII; W. Dilich's copper engravings 1600 and 1602., G. A. Bosio's copper engraving 1684, copper engraving after L. N. Hallart's drawing 1686

9 HOLLÓ 1994, 15, 18–19., 36–37

10 JALSOVSZKY–TOMSICS 2003, 31, fig. 28

11 PÉCSI 1958, 135–145., 462–471.; HORUSITZKY 1935; 1938

12 I am grateful to Erzsébet Csernus graphic artist for the drawing of the map.

feltárnunk az Ördög-árok jobb partján. Az újkori épületek és pincék létesítésekor a késő kelta településmaradványok közül sokat – részben vagy egészben – megbolygattak, ezért a teljes településszerkezetet már nem lehet rekonstruálni. A megmaradt és feltárt objektumok ill. azok leletanyaga azonban így is jelentős adatokat szolgáltatnak a késő kelta telep eddigieknél teljesebb megismeréséhez és településtörténeti értékeléséhez.

Az előkerült két késő kelta háznak sekély földbe mélyített része és tapasztott padlója volt. Tájolásuk K–Ny ill. É–D. Tetőszerkezetüket földbe ásott oszlopok tartották; lekerekített sarkú téglalap alaprajzúak voltak, de az újkori bolygatás miatt teljes méretüket nem lehetett megállapítani. A 2. sz. ház (224. objektum) földbe mélyített hosszanti oldala deszkával volt kibélelve, hasonlóan a Gellért-hegyi 10. sz. épülethez.<sup>13</sup> Mindkét ház tapasztott padlója alatt a késő La Tène-kori település korábbi periódusához tartozó hulladékgödörök kerültek elő; az 1. sz. ház (181. objektum) Ny-i rövidebb oldalán lévő cölöplyuk pedig egy korábbi kelta gödörbe mélyedt.

A tűzhelyek közül egy az 1. sz. ház belsejében került elő; a többi a település egyéb objektumai között elhelyezkedő szabadtéri tűzhelyek ill. kerámiatöredékekkel alapozott sütőkemencék maradványa volt.

Az objektumok zöme méhkas alakú tárolóverem és hulladékgödör volt. A bennük talált kerámiaanyag tipológiai összetétele hasonló, mint az előző ásatásokon előkerült leletanyagé (a festett kerámia mennyisége most is számottevő), és a Kr. e. 1. századra keltezhető. Említést érdemelnek az egyik nagyméretű gödörben talált, félig kész malomkövek és egy grafitos öntőtégely. A fémanyag száma csekély, egy késő LT típusú bronzfibula és egy szárazd-regölyi típusú bronzfibula hasonló datálást tesz lehetővé, mint amelyet Bónis Éva a régebbi ásatások kapcsán kifejtett.<sup>14</sup>

Az eddig feltárt 130 késő kelta objektum leletanyagában – a korábbi ásatásokkal ellentétben – feltűnő jelenség a császárkori sigillata-töredékek elenyésző száma és a LT C2/D átmeneti periódusra jellemző kerámiatípusok előfordulása.

Nagy Lajos 1942-ben, a Budapest története I. kötetében a tabáni fazekastelepet csak ideiglenes átmeneti jellegűnek határozta meg.<sup>15</sup> Ettől kezdve a régészeti szakirodalom a Gellért-hegyi oppidumot a tabáni telep refugiumaként, ill. a tabáni telepet az oppidum ideiglenes jelleggel lakott iparos negyedeként tartja számon.<sup>16</sup> Bónis É. az oppidumot szintén a tabáni fazekastelepet refugiumaként határozta meg, és ezt a kapcsolatot olyan szorosnak és állandónak feltételezte, hogy a két település szerinte egybetartozott.<sup>17</sup> Hasonló kapcsolatot tété-

established at the bend of the Ördög-árok around the tip of the slope of the Castle Hill somewhat farther from the mouth. Ördög-árok was not a boundary of the Celtic settlement: its features were found on both sides of the stream.

During the excavations preceding investment, 130 features of the late La Tène pottery workshop of Tabán were unearthed on the right side of Ördög-árok. Many of the Celtic settlement remains were partly or entirely disturbed at the establishment of modern buildings and cellars, so the entire settlement pattern could not be reconstructed. Nevertheless, the remaining features and their finds provide significant data to draw more complex picture of the late Celtic settlement and to its evaluation from a settlement historical aspect.

The two uncovered late Celtic houses were slightly sunk into the earth and they had plastered floors. Their orientation was E–W and N–S respectively. Props dug into the earth supported the roof construction. They were oblong-shaped with rounded corners although the exact measurements could not be determined because of modern disturbances. The sunken longitudinal walls of house no. 2 (feature no. 224) were lined with planks similarly to house no. 10 on Gellért Hill.<sup>13</sup> Refuse pits of an earlier phase of the late La Tène period settlement were found under the plastered floors of both houses. The posthole on the W shorter side of house no. 1 (feature no. 181) was dug into an earlier Celtic pit.

One of the ovens was found inside house no. 1, while the rest of the ovens were outdoor ovens standing between the features of the settlement and the remains of baking ovens with pottery shards in their foundations.

The majority of the features were beehive-shaped storage pits and refuse pits. The typological composition of the finds recovered from them was similar to the material uncovered during the former excavations (the quantity of painted ceramics remained significant) and they can be dated from the 1<sup>st</sup> century BC. Half finished querns and a graphitic smelting pot found in a large pit deserve mentioning. There were very few metal finds. A late LT type bronze brooch and a bronze brooch of a Szárazd-Regöly type afford a dating similar to the one É. Bónis suggested from the materials of earlier excavations.<sup>14</sup>

The minimal number of Imperial Period Samian ware fragments and the occurrence of ceramic types characteristic of the LT C2/D transitional period were remarkable novelties in the find material of the unearthed 130 late Celtic features as compared to the finds of the former excavations.

Lajos Nagy determined the pottery workshop of Tabán as a temporary settlement in volume I of Budapest története in 1942.<sup>15</sup> Since then archaeological lit-

13 BÓNIS 1950, 340.

14 BÓNIS 1969, 194–197.

15 NAGY 1942, 236–237.

16 HUNYADI 1957, 62–64.; PETRES 1976, 57–59.

17 BÓNIS 1969, 206.

13 BÓNIS 1950, 340

14 BÓNIS 1969, 194–197

15 NAGY 1942, 236–237

lezett fel Mócsy András is a két telep között, de szerinte a Gellért-hegyi oppidum egy kényszerből, veszély idején létrejött menedék volt mindössze, amely az ugyancsak ideiglenesen használt tabáni telep lakossága számára is védelmül szolgált.<sup>18</sup>

Meg kell azonban jegyezni, hogy mind a Gellért-hegyen, mind pedig a Tabánban most feltárt objektumok jellege (lakóházak, kemencék, műhelyek) és leletanyaga ellentmond az „ideiglenes”, „átmeneti” meghatározásnak, a leletanyag kronológiai helyzete pedig az egyidejűségnek. Ugyanakkor az együvé tartozás másik alapvető kritériuma, a két lelőhely topográfiai azonossága ill. kiterjedésének területi összefüggése sem áll fenn a Gellért-hegy és a Tabán esetében. Az Ördög-árok pedig nem volt része a Gellért-hegyi oppidum védelmének, északi oldalán a védelmet sánc szolgált, amelyen kívül, nagy távolságban és kb. 120 m szintkülönbségben helyezkedik el az Ördög-árok mindkét partjára települt tabáni fazekastelep.

A Rác fürdő körzetében 2005–2006-ban feltárt kelta objektumokat tehát (a korábbi ásatások során előkerült településrészekkel együtt) egy önálló folyóparti *vicushoz* tartozóknak tekintjük, és a *tabáni késő La Tène-kori fazekastelep* névvel jelöljük, amely az újonnan feltárt leletanyag alapján a későbbiekben a Gellért-hegyi oppidumtól különválasztva, önálló értékelést igényel.

### A Rác fürdő és a török kori Tabán

A török korhoz kapcsolódó feltárások egyrészt épületkutatást, másrészt az egykori település kutatását foglalták magukban. Az egyik legfontosabb feladat a török fürdő alaprajzának tisztázása volt, a fürdőt övező feltárások pedig képet adtak a török kori Tabán egy kis szeletéről.

A felújítás előtt álló fürdő csak torzója a 19. századra kiépült fürdőkomplexumnak.<sup>20</sup> A világháborúban jelentősen sérült, nagyobb épületrészek elbontása csak a Hegyalja út építéséhez kapcsolódó területrendezéshez köthető. A bontási és felújítási munkák során 1958-ban Gerő Győzőnek nyílt lehetősége kutatásokat végezni.<sup>21</sup> Már az ő kutatásai nyomán egyértelművé vált, hogy a Rác fürdő központi magját alkotó török fürdő meglepő épségben túlélte az elmúlt századok pusztításait. A mostani kutatás során pedig kiderült, hogy az egész török fürdő megtalálható az épületben: az előcsarnoknak és a magánfürdőnek a boltozata hiányzik, míg a medencétér teljesen ép.

A Rác fürdő építetőjét nem ismerjük, az írott forrásokban szereplő első említése alapján tudjuk, hogy 1572-ben már állt a fürdő. Legkésőbb az 1570-es években

erature has regarded the oppidum on the Gellért hill as a refuge of the Tabán settlement, or the Tabán settlement as the temporarily inhabited industrial district of the oppidum.<sup>16</sup> É. Bónis also determined the oppidum as the refuge of the potters' settlement of Tabán and supposed that this link had been so strong and permanent that the two settlements had quasi represented a unity.<sup>17</sup> András Mócsy also supposed a similar connection between the two settlements, although he added that the oppidum on the Gellért hill was a refuge established under stress at the time of threatening danger, which offered refuge to the population of the also temporarily inhabited Tabán settlement as well.<sup>18</sup>

It should be remarked, however, that the types of the features (dwelling houses, ovens and workshops) and the finds we have unearthed both on the Gellért Hill and in the Tabán contradicts the “temporary”, “provisional” determination and the chronological position of the finds refute simultaneity. The other determinant criterion of relatedness the topographic identity or a territorial connection of the two settlements does not exist either in the case of Gellért hill and Tabán. Ördög-árok was not an element of the defence works of the oppidum: a rampart defended it on the northern side,<sup>19</sup> while the pottery workshop of Tabán was established outside it, at a significant distance and 120 m deeper on both sides of Ördög-árok. Thus the Celtic features uncovered in the region of Rác bath in 2005–2006 (together with the settlement fragments uncovered during the former excavations) seem to have belonged to an independent *vicus* on the bank of the stream. We have named it *late La Tène period pottery workshop of Tabán*, which, according to the recently unearthed find material, needs to be evaluated separately from the oppidum on the Gellért hill.

### Rác bath and Tabán in the Turkish period

The excavations concerning the Turkish period included the investigation of the building and the former settlement. One of the major tasks was the clarification of the ground plan of the Turkish bath, while the excavations around the bath drew the picture of a small area of Tabán in the Turkish period.

The bath to be reconstructed is only a fragment of the bath complex completed by the 19<sup>th</sup> century.<sup>20</sup> The building parts that had been significantly damaged during World War II were demolished during the landscaping at the time of the construction of Hegyalja Road.

18 MÓCSY 1968, 275.

19 NOVÁKI–PETŐ 1988; PETŐ 1993; BARRAL 1998; BARRAL 2000

20 Rövid ismertetőt közöl a fürdő történetéről Molnár József a Műemlékvédelem c. folyóiratban (MOLNÁR 1973, 27–29.), a Budapest Műemlékei I. kötetben a műemléképületről találhatunk összefoglalót.

21 GERŐ 1980, 96–98.

16 HUNYADI 1957, 62–64.; PETRES 1976, 57–59

17 BÓNIS 1969, 206

18 MÓCSY 1968, 275

19 NOVÁKI–PETŐ 1988; PETŐ 1993; BARRAL 1998; BARRAL 2000

20 József Molnár published the short history of the bath in the periodical Műemlékvédelem (MOLNÁR 1973, 27–29.), and we can find a short summary of the monument in volume I of Budapest Műemlékei.

a korszak jelentős személyisége, Szokollu Musztafa pasa<sup>22</sup> vásárolta meg Pest kádijától. Méretét tekintve lényegesen kisebb a Szokollu pasa által építtetett Rudas ill. Császár fürdőnél. Lehet, hogy erre utal a fürdő egyik török elnevezése is: a Küçük ılıca Kis fürdőt jelent, forrásokban felbukkanó másik török neve (Tabahane ılıcası) a fürdő elhelyezkedést jelöli meg.<sup>23</sup>

A visszafoglaló háborúk után a fürdő tovább működött, és ahogy a bővítések során megjelentek körülötte az újabb épületrészek, egyre nagyobb fürdőkomplexummá vált (4. kép). A 19. sz. végére éte el legnagyobb kiterjedését, melyet a mostani felújítás során próbálnak visszaállítani.

Az elmúlt századok szintemelkedése miatt a török fürdő a jelenlegi épület pincszintjén helyezkedik el. A fürdőt a Gellért-hegy lejtője és az Ördög-árok között mesterségesen kialakított bevágásban építették fel, helyét az itt található, ma Nagy forrásnak nevezett természetes forráshasadék határozta meg. A forrás sziklahasadéka kb. 12 m hosszan húzódik az épület alatt, forrásfoglalását még a 16. században készítették el, és azóta is innen látják el termálvízzel a fürdőt (5. kép). A folyamatos használat és vélhetően a vízszigetelés megoldási kísérletei nyomán nagy felületen beton köpenyezést kapott, és ma a földeme is vasbeton. A hasadék felett visszabontott áthidaló szerkezet látszik, aminek az alsó áthidaló eleme egy vörösmárvány reneszánsz párkánykő.

A fürdő legjobban sérült része az előcsarnok, melyet 18–19. századi falak osztanak kisebb helyiségekre. Az újonnan kialakított kisebb terekbe belehelyezett medencék nagy felületen megsemmisítették a török márványpadlót, ÉK-i sarkát sajnos a háborús sérülések nyomán bontották vissza. A mai átriumos helyiségben és az elbontott kazánház területén sikerült feltárni a márványpadló részleteit. Az átriumban az egykori márványtömbök a vízmozgás miatt mozaikosan darabokra hullottak.

A török fürdők előcsarnokának fontos díszje a helyiség közepén elhelyezett kút, amit már a foglalás után nem sokkal eltávolíthattak a fürdőből: a török padlót fedő és a falakhoz illesztett barokk padló már teljességében fedi a török előcsarnok roncsolt közepét. Egy kis kutacska azonban fennmaradt a ráépített barokk fal alatt (7. kép). Ez a kis kút nem a megszokott helyen (azaz a terem közepén) helyezkedik el, hanem a forrásfoglalás közvetlen közelében. A kettő pontos viszonyának tisztázására eddig a betonköpenyezés és betonfödém miatt nem volt lehetőség.

A török fürdő következő egysége, az átmeneti helyiség (ılıklik) két részből áll, egy nagyobb és egy kisebb dongaboltozatos térből, melyeket ma egy nagy boltív kapcsol össze. A falak és a boltozatok is a török épület épen megőrzött részei. A két helyiséget a török korban lényegesen kisebb ajtó kötötte össze. Feltételezésem

Győző Gerő had the opportunity to conduct investigations during the demolishing and the reconstruction works in 1958.<sup>21</sup> It was evident even then that the Turkish bath in the centre of the Rác bath survived the devastations of the past centuries in an astonishingly intact condition. The actual investigations have revealed that the entire Turkish bath can be found in the building: the vault of the vestibule and the private bath are missing, while the basin area has been perfectly preserved.

We do not know who had the Rác bath built. The first mentioning in written sources tells that the bath already existed in 1572. Pasha Sokollu Mustafa an eminent personality of the period<sup>22</sup> bought it from the cadi of Pest in the 1570's the latest. Regarding its measurements, it is significantly smaller than the Rudas or Császár bath that Pasha Sokollu had built. The Turkish name of the bath Küçük ılıca, Small bath, may refer to this fact. The other Turkish name (Tabahane ılıcası) that can often be met in the sources marks its location.<sup>23</sup>

The bath continued working after the reoccupation of the country, and it became a larger and larger bath complex as new annexes appeared around it (Fig. 4). It reached its largest extent by the end of the 19<sup>th</sup> century, which the actual reconstructions intend to restore.

Owing to the elevation of the ground level in the past centuries, the Turkish bath can be found in the cellar level of the actually standing building. The bath was built in the artificial depression between the slope of the Gellért hill and Ördög-árok. Its place was determined by the natural spring fissure called to date Nagy [Large] Spring. The fissure of the spring runs in a length of about 12 m under the building. The spring capture was made in the 16<sup>th</sup> century, and thermal water has been supplied to the bath from here ever since (Fig. 5). A concrete apron was built on a large surface because of the continuous use and to solve water insulation and the roofing is also reinforced concrete to date. The remains of a demolished bridging construction can be seen above the fissure, the lower bridging element of which is a red marble renaissance trim-stone.

The most damaged part of the bath is the vestibule, which is divided into smaller rooms by walls from the 18<sup>th</sup>–19<sup>th</sup> centuries. The basins built in these smaller rooms destroyed the Turkish marble floor on a large surface. The NE corner of the floor was taken up because of war damage. The fragments of the marble floor could be unearthed in the modern atrium hall and on the territory of the demolished boiler-house. In the atrium, the marble blocks fell to small pieces in consequence of flowing water.

21 GERŐ 1980, 96–98

22 Pasha of Buda between 1566 and 1578

23 Balázs Sudár (SUDÁR 2003) published the written sources in details.

22 1566–1578-ig budai pasa.

23 Az írott forrásokat részletesen közli Sudár Balázs (SUDÁR 2003)

szerint a kisebb helyiségben helyezhették el a mellék-helyiségeket, azonban az újkori medencék és vízelvezető csatornák építése során teljesen elbontották az eredeti padlószintet, több méteres mélységig ma is működő csatornákat találunk. Hasonlóan alakult a nagyobb dongaboltozatos helyiség sorsa is: kismedencék tagolják az egykor medence nélküli teret. A padló kis részlete a keleti fal mellett őrződött meg.

A helyiség nyugati falát a medencetérbe vezető ajtó két oldalán elhelyezett egy-egy fülke díszíti (6. kép). A sokszögletű fülkék két török periódusa török kori átépítésre utal. A falakban lokalizáltuk a vízvezetékcsövek helyét, de jelenleg nem mindenhol a török kerámia-csöveket, hanem a 18. századi, szintén kerámiából készült csöveket is megtalálhatjuk a falban. A visszafoglalás után is működő fürdőben a török kori nyomvonalon vezették a csöveket. A török korban a vízvezetékcsövek a fülkékhöz is eljuttatták a vizet, fali csörgökutakat tápláltak, ezeket a visszafoglaló háborúk után már nem használták.

A legépebben a medencés kupolatér (sıcaklık) tárult fel (8. kép). Már Gerő Győző megállapította, hogy a kupola eredeti török, melybe a 19. sz. folyamán nyitottak egy nagy opeiont.

A sıcaklık alaprajzilag a csillag alakú típusba sorolható,<sup>24</sup> a nyolcszögletes tér közepén nyolcszög alakú medence található. A helyiség külső kontúrja négyzet, míg a belső kontúrja nyolcszög alakú. A nyolcszög minden oldala egy-egy a falsíkba bemélyített számárhátíves fülke, ahol minden, a külső sarok felé néző kissé mélyebb (9. kép).

A kupolatérbe belépve, a szemközti (Ny-i) falon szép elrendezésű hármás fülkekompozíció fogadja a vendéget (10. kép). A középső fülkébe helyezték a medence betöltő vezetékét, a korabeli ábrázolásokon<sup>25</sup> egy viszonylag egyszerű cső látszik. A két oldalsó fülke más-más történetű. A déli fülke sokszög alaprajzú, belső oldalát a már ismert vörösésbarna vakolat borítja. Az északi fülke ennél összetettebb: két periódusa van a török korban és még egy az újkorban. Eredetileg mind a három fülkeként funkcionált, vélhetően a déli és az északi szinte egyforma volt. Azonban később az északit átjáróvá alakították át. Ezen az ajtón keresztül lehetett átmenni a kupolatérhez nyugatról csatlakozó magánfürdőbe. Ez azt feltételezi, hogy a magánfürdőt később építették a fürdőhöz. Sajnos a magánfürdő és a kupolatér falcsatlakozása nem vizsgálható. Az újkorban az átjárót megszüntették, újra fülkévé alakították, és az új vakolat kialakítással a déli és az északi fülke is félköríves alaprajzú fülkévé vált. Ekkor a török magánfürdőt nem lehetett a kupolatérből megközelíteni.

Az újkori burkolat alatt a szinte teljesen ép török kőpadló is felszínre került: mind a medencében, mind a medence körüli területen. Csak az északi és nyugati fal-mélyedésben alakították ki az újkorban kismedencéket.

The well in the centre was an important ornament of the vestibules of Turkish baths. It was probably removed soon after the reoccupation of the town: The baroque floor that covered the Turkish one ran from wall to wall and completely covered the damaged central part of the Turkish vestibule. The small well, however, was preserved under the baroque wall built over the Turkish one (Fig. 7). This small well stood not in the usual place (i.e. the centre of the room) but next to the spring capture. The connection between the two could not yet been clarified because of the concrete apron and the concrete flooring.

The next unit of the Turkish bath the transitional room (ılkılık) consisted of two parts, a larger and a smaller barrel vaulted room, which are connected to date with a large vault. The walls and the vaults are the intact elements of the Turkish building. A significantly smaller door connected the two rooms in the Turkish period. I think that the smaller room contained the conveniences. The original floor level was, however, totally destroyed at the building of the modern basins and the drain pipes, and actually working pipes can be found to a depth of several metres. The situation was the same in the larger barrel vaulted room: small basins segment the area where there was no basin at the beginning. A small fragment of the floor was preserved at the eastern wall.

Each a niche decorates the western wall of the room on two sides of the door opening to the basin area (Fig. 6). The two Turkish periods of the multiangular niches indicate reconstruction in the Turkish period. The places of the water pipes were found in the walls, although some of the Turkish ceramic pipes were replaced by also ceramic pipes in the 18<sup>th</sup> century. The water pipes were laid along the same track as in the Turkish period in the bath that continued working after the reoccupation. The water pipes carried water to the niches as well where they fed wall fountains, which were no longer used after the reoccupation.

The domed hall (sıcaklık) with the basin was preserved in the best condition (Fig. 8). Győző Gerő already established that the dome was an original Turkish construction, in which a large opeion was opened in the 19<sup>th</sup> century.

Regarding its ground plan, the sıcaklık belonged into the star-shaped type<sup>24</sup> and an octagonal basin can be found in the centre of the octagonal space. The exterior contour of the room is a square, while the interior one is octagonal. Each side of the octagon is a ogee-arched niche, where the ones facing the exterior corners are somewhat deeper (Fig. 9).

On entering the domed hall, a finely arranged triple niche composition greets the guest on the opposite W wall (Fig. 10). The inlet pipe of the basin was placed in

24 Semavi Eyice tipológiája szerint (EYİCE 1960, 110–111.)

25 Marsigli ábrázolását közli Molnár (MOLNÁR 1973, 28.)

24 According to Semavi Eyice's typology (EYİCE 1960, 110–111.)

A medence ürítőcsatornája a helyiség keleti fal-mélyedése alatt halad és szállítja a vizet az Ördög-árok felé. A medence padlóját a csatorna irányába lejtették, és a lépcső alsó fokában oldották meg az ürítőnyílást. Sajnos ennek részletei az újkorban megsemmisültek, mert természetesen a török csatornát használják a mai napig a medence kiürítésére, és a lépcsőt ezen a helyen teljes keresztmetszetében és magasságában átvágták.

A medence aljáról számozva felszedtük a köveket, hogy a tervezett gépészet megépíthető legyen. A padló köveit törtköves, meszes ültetőhabarcsba rakták. Az ültetőhabarcs alatt pedig egy drén-rendszert találtunk (11. kép), mely teljesen függetlenül a medencét megtöltő víztől a hegyről leérkező vizeket (és esetlegesen a medencéből szivárgó vizet) vezette el az Ördög-árok felé. Háromágú facsatornát alakítottak ki, melynek a tetejét kőlapokkal fedték le, oldalát szintén kövekkel erősítették meg.

A falakban a vízvezetékcsövek változó állapotban maradtak fenn. A kupolatér déli falában 18. századi csöveket találtunk, melyeket a török csövek helyére raktak. Ezeken a csöveken keresztül, a török rendszernek megfelelően töltötték fel a medencét vízzel. Egy török fürdőnek elengedhetetlen részét képezik a fali csörgőkutak, melyek közül egyet vagy kettőt minden fülkében elhelyeztek. A csörgőkutak táplálásához a teljes kupolatéren végig kellett vezetniük a vízvezetékcsöveket, az északi oldalon sérült állapotban, de megmaradtak a török kerámiacsövek. Az eredeti kőpadló lenyomatban megőrizte számunkra a kurnák helyét: a lecsörgő víz nyomán képződő vízkő egyértelműen kirajzolja alakjukat a padlón. Így azokon a helyeken is lokalizálni tudtuk a csörgőkutakat, ahol a cserélt vízvezetékcsövek erre már nem nyújtottak lehetőséget. A DNy-i fülke ennél még több adattal is szolgált. A török padló feletti feltöltés és a megemelt újkori padlószint lehetővé tette, hogy ugyan csak 20–30 cm magasságig, de az eredeti vakolat is megmaradjon. Ugyanazt a barnásvörös színű, anyagában színezett vakolatot találtuk a falakon, mint a Rudas fürdőben. Az érdekesség az volt, hogy ez a színezett vakolat ráfordult a kurnára is, sőt többszöri megújítását is megfigyelhettük. A teljes kurna külső színezését valószínűsíti, hogy a vízkő által kirajzolt lenyomat belső oldalán szintén a fenti színezett vakolat nyomait találtuk meg.

A két kismedencét magába foglaló É-i és Ny-i fülkében a padlót elbontották, a Ny-i fülkéhez tartozó falban a vízvezetékcsöveket kicserélték. A leírások és az alaprajzi párhuzamok alapján feltételezhetjük, hogy minden fülke közepén 1-1 csörgőkút helyezkedett el, és néhány esetben a sarokba még egyet-egyet elhelyezhettek. Egyértelmű példát erre a DNy-i fülkében láttunk, ahol az egyik sarokban meg is találtuk a vízkő által kirajzolt kurna-lenyomatot.

Az É-i fülkébe az újkorban épített és többszörösen átalakított, a rekonstrukció megkezdéséig is használatos kismedencét építették. A kismedence teljes szerkezet

the central niche. A relatively simple pipe can be seen in the contemporary representations.<sup>25</sup> The two lateral niches have diverse histories. The southern niche has a polyhedral ground plan and the interior walls are covered with the well-known reddish brown plaster. The northern niche is more complex: it had two phases in the Turkish period and yet another one in the modern period. Originally, all three of them functioned as niches, and the southern and the northern ones were probably nearly identical. Later, however, the northern one was transformed into a passage. This door led from to the private bath adjoining the domed hall in the west. It supposes that the private bath was later added to the bath. Regrettably the wall jointing of the private bath and the domed hall cannot be examined. The passage was blocked reconstructed into a niche in the modern period and with the new plaster coating both the southern and the northern niches got a semicircular ground plan. At that time, the Turkish private bath could not be entered from the domed hall.

The nearly intact Turkish stone pavement was found under the modern floor both in the basin and around it. Small basins were built only in the northern and the western niches in the modern period.

The drain pipe of the basin ran under the eastern niche of the room and it carried the water toward Ördög-árok. The floor of the basin sloped toward the canal and the drain hole opened in the lowermost stair. Regrettably, its details were destroyed in the modern period because, naturally, the Turkish pipe has drained the basin to our days and the stairs were cut here all across in the entire height.

The stones were numbered and taken up one by one so that the planned mechanic design could be solved. The stones of the pavement were laid in limy foundation mortar mixed with rubble. A drain system was found under the foundation mortar (Fig. 11), which, irrespective of the water that filled the basin, carried the water arriving from the hill (perhaps also the water that seeped from the basin) toward Ördög-árok. The wooden channel divided into three branches was constructed. It was covered with stone slabs and the walls were also reinforced with stones.

The water pipes were preserved in the walls in diverse conditions. Pipes from the 18<sup>th</sup> century replaced the Turkish ones in the southern wall of the domed hall. The basin was filled in with water through these pipes according to the Turkish system. Wall fountains were indispensable elements of a Turkish bath. One or two of them were placed in each niche. The water pipes had to be led all around the domed hall to feed these wall fountains. The Turkish ceramic pipes were preserved in a damaged condition on the northern side. The original stone pavement has preserved the imprints of

25 Molnár published Marsigli's picture. (MOLNÁR 1973, 28.)

elbontásra került a felújítás miatt, így vizsgálhatóvá vált a török épület szerkezete. A roncsolt falakban megtaláltuk a fa kötőgerendákat, és a négyzethálóban levert facölöpök maradványait (12. kép). A négyzet alakú külső kontúrba belehelyezett nyolcszögű belső tér kialakításához a sarkok levágásának felfalzásakor is facölöpökre alapoztak. A medence tömlépcsői téglaporos habarcsba rakott törököves alapozáson fekszenek. A medence alatt nem találtunk facölöpöket, talán a kevésbé vizes talaj, és a medence kisebb fesztávolsága nem tette szükségessé a használatukat, a falakat azonban már cölöpökre alapozták.

A fürdő és a Hegyalja út közötti területet szinte teljesen feltártuk. Az épület közvetlen közelében érdekes, a fürdőhöz kapcsolódó leletek kerültek felszínre. Az ablakok alatt nagy mennyiségben találtunk ablaküveg- és ólomkeretdarabokat, az ílklík ablaka alatt a kizuhant ablakrács rúdait tártuk fel. A fürdő kerámia tetőcserépfedésének több ládányi maradványát a kupola-tér fala mellé ledobálva találtuk.

Az épületen kívüli feltárások során a fürdő körüli település részlete került felszínre. Metszetekről<sup>26</sup> is ismert, hogy a Gellért-hegy lábánál, az Ördög-árok két partján terült el a Tabán, mely lehúzódott egészen a Dunáig és az írott források<sup>27</sup> szerint 9 mahallére tagolódott. Ma sem tudjuk azonban ennek a településrésznek a kiterjedését; részleteit ásatásai során Garády Sándor<sup>28</sup> több helyen feltárta. A terület nagymértékben bolygatott volt az újkori beépítettség miatt, azonban a 19–20. századi házak udvarán és a padlók alatt jelentős számú objektumot sikerült feltárni. A feltárások során az egykori terepviszonyokra vonatkozóan is értékes adatokat gyűjthettünk. A 16–17. században a hegy lábán felhúzódó településsel ellentétben a 20. századra kiépülő tabáni házakat és azok pincéjét már jelentősen bevágták a hegy lejtőjébe. A szintszüllyesztéssel nem bolygatott hátsó területeken teljes rétegsorokat, míg az utcafronthoz közeli részeken csak a talajba bemélyedő objektumokat tudtuk feltárni. A török szint közvetlenül az elbontott házak padlója alatt helyezkedett el, a kelta és a török rétegek között a hegyről leérkező lejtőtörmelék olykor 1–1,5 m vastagságban halmozódott fel. A mai parkosított Tabán kialakításakor csak a tervezett lejtőig bontották vissza az épületeket, pincéket, melyeket a feltáráskor megtaláltunk. Az egykori utcák feltárása különösen értékes volt, mert itt az eredeti rétegsorokat tudtuk vizsgálni, de az utcák 16–17. századi előzményére nem bukkantunk.

Nagy számban tártuk fel a török kori Tabán élelem-tároló vermeit. Az írott forrásokban említett melegvizes

the kurnas: the scale deposited from the flowing water evidently outlines their shapes on the floor. So we could localise wall fountains even where the replaced water pipes did not indicate them. The SW niche offered even more data. Owing to the filling above the Turkish floor and the elevated modern floor level, the original plaster was preserved to a height of 20–30 cm. We can find the same brownish red coloured plaster on the walls as in Rudas bath. The interesting phenomenon was that this coloured plaster turned on the kurna as well, and even the traces of repeated renovation could be observed. The fact that the traces of the above coloured plaster were found on the inside of the imprint outlined by the scale supposes that the entire kurna was coloured on the outside.

The pavement was taken up in the N and S niches where two small basins were built and the water pipes were replaced in the wall of the W niche. According to descriptions and analogous ground plans a wall fountain must have been placed in the middle of every niche and, in a few cases, yet each another one could be installed in one of the corners. The SW niche provided an obvious example where a kurna imprint was outlined by the scale in one of the corners.

A small basin was built in the N niche in the modern period. It was repeatedly rebuilt and used until the start of the reconstruction. The entire construction of the small basin was demolished because of the reconstruction so the structure of the Turkish building opened to investigation. The wooden binding joists and the remains of wooden posts planted in a squared pattern were found in the damaged walls (Figs. 12). To form the octagonal interior within the square-shaped exterior, the walls which cut off the corners were also founded on wooden posts. The block stairs of the basin were laid into a rubble foundation spread on a mortar of brick dust. We could not find wooden posts under the basin. Perhaps the less moist soil or the smaller dimensions of the basin did not necessitate them. The walls, however, were raised on a post foundation.

The territory between the bath and Hegyalja Road was nearly entirely unearthened. Interesting finds linked with the bath were uncovered next to the building. A large number of glass-pane and window leads fragments were found under the windows and the bars of a window-grate lay under the window of the ílklík as they had fallen out. Boxes of fragments of the ceramic roof tiles of the bath were found discarded at the wall of the domed hall.

A fragment of the settlement around the bath was found during the excavations outside the building. It is known from engravings<sup>26</sup> that Tabán lay at the foot of

26 A Budáról készült nyugati látképeken láthatók a Gellért-hegy alatti település házai (pl.: Dilich, nyugati látkép, 1660, Rózsza 1990. 30. kép; Merian, látkép, 1638, Rózsza 1990. 55. kép)

27 EVLIA CSELEBI 1904, 245.

28 GARÁDY 1943, GARÁDY 1945

26 The houses of the settlement under Gellért Hill can be seen in the western views of Buda (e.g. Dilich, western view, Rózsza 1990. fig. 30; Merian, view, 1638, Rózsza 1990, fig. 55)



kutakat egyértelműen nem tudtuk azonosítani, mert egyik feltárt gödörben/veremben sem jelent meg a víz. Ismert, hogy a 20. sz. második felében folytatott ipari bányaművelés miatt a Gellért-hegy forrásainak vízhozama és vízszintje is csökkent, de néhány éve megfordult ez a tendencia és újra elkezdett emelkedni. Elképzelhető, hogy a ma száraz, mély gödrök egykor vizet adtak.

A leletanyagban a díszkerámiát a sgraffitos tálak képviselik, izniki fajanszoknak csak nagyon kisméretű töredékeiket találtuk. Érdekes késői leletgyűttest rejtett a 304. sz. objektum (13. kép), amelyből több talpas tál mellett habán edények is felszínre kerültek.

A leletanyag előzetes áttekintése és a rétegvizonyok alapján megállapítható, hogy a településrész csak a fürdő megépítését követően épült ki a kutatott területen, középkori előzmény nélkül.

Gellért Hill on both sides of Ördög-árok and it extended to the Danube. According to written sources,<sup>27</sup> it was divided into 9 malhalles. We do not know the extent of this part of the settlement. S. Garády<sup>28</sup> unearthed its fragments at several places. The area was seriously disturbed by modern constructions, yet a significant number of features could be uncovered in the yards and under the floors of houses of the 19<sup>th</sup>–20<sup>th</sup> centuries. We could also collect important data on the contemporary geographical setting. Unlike in the 16<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> centuries when the settlement had stretched to the foot of the hill, the houses that were raised in Tabán in the 20<sup>th</sup> century and their cellars were already cut deep into the slope of the hill. We could observe complete layer sequences at the back of the houses, where the surface was not disturbed with the sinking of the surface, while only features dug into the soil could be uncovered closer to the street front. The Turkish level appeared just under the floors of the demolished buildings and the piedmont deposit sometimes accumulated in a thickness of 1–1.5 m between the Celtic and the Turkish layers. The buildings and the cellars were pulled down only to the planned slope when the modern parked Tabán was developed, and they were found during the excavations. The excavation of the one-time streets was especially interesting since we could examine the original layer sequences. However, we did not find the antecedents of the streets from the 16<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> centuries.

A large number of food storage pits of the Turkish period Tabán were unearthed. The hot-water wells mentioned in the written sources could not evidently be identified since no water appeared in any of the unearthed pits. It is well-known that the water output and the level of the springs of Gellért Hill sank in consequence of the industrial mining in the second half of the 20<sup>th</sup> century. A few years ago, however, this trend reversed and the water level started to rise. It is possible that the dry and deep pits were once filled in with water.

Graphitic bowls represent the ornamental ceramics in the find material, while only very tiny fragments were found from Iznik faience wares. Feature no. 304 contained an interesting late find assemblage (Fig. 13), from which a number of pedestalled bowls and Habán wares were recovered.

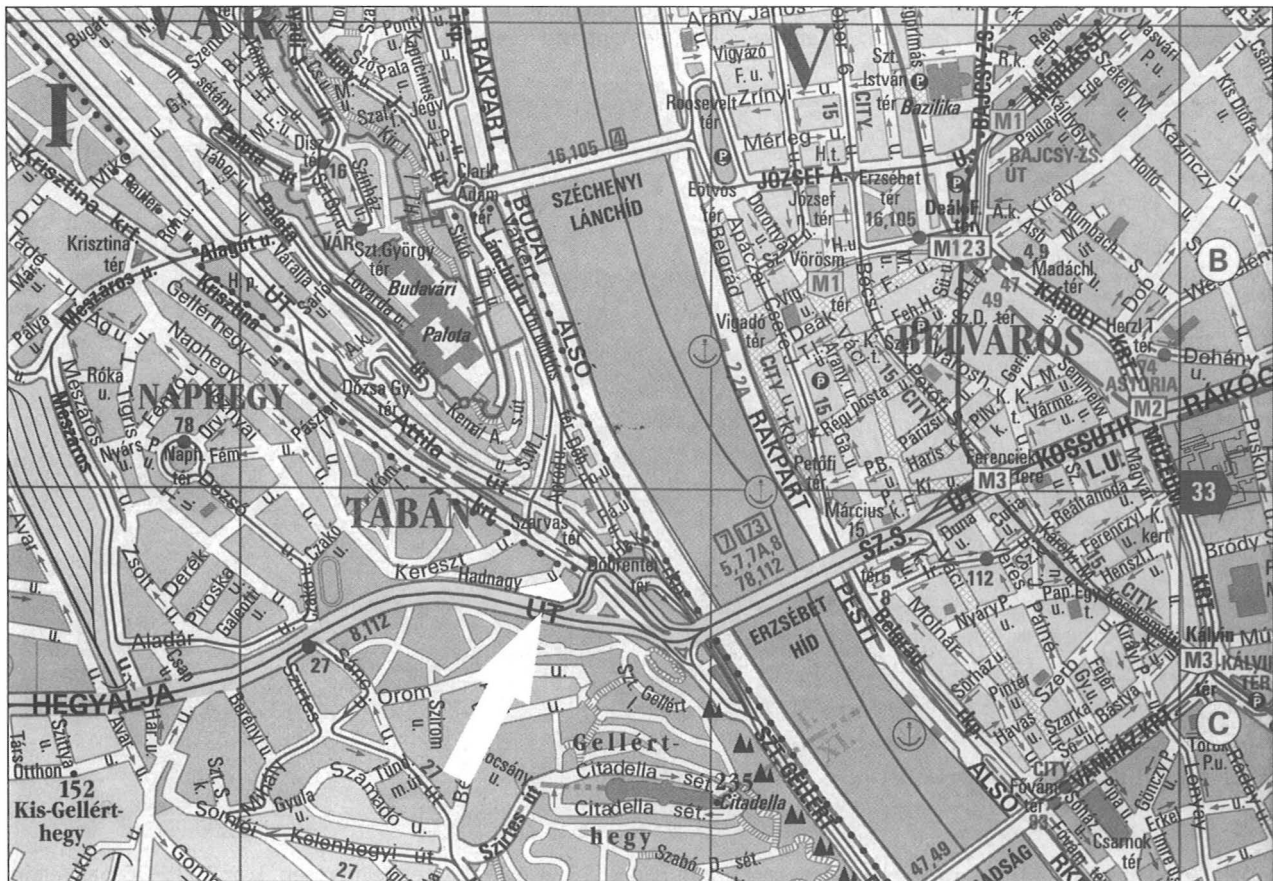
It can be ascertained from the preliminary analysis of the finds and the layer sequence that the settlement fragment was built only after the construction of the bath and it did not have medieval antecedents.

27 EVLIA CSELEBI 1904, 245

28 GARÁDY 1943, GARÁDY 1945

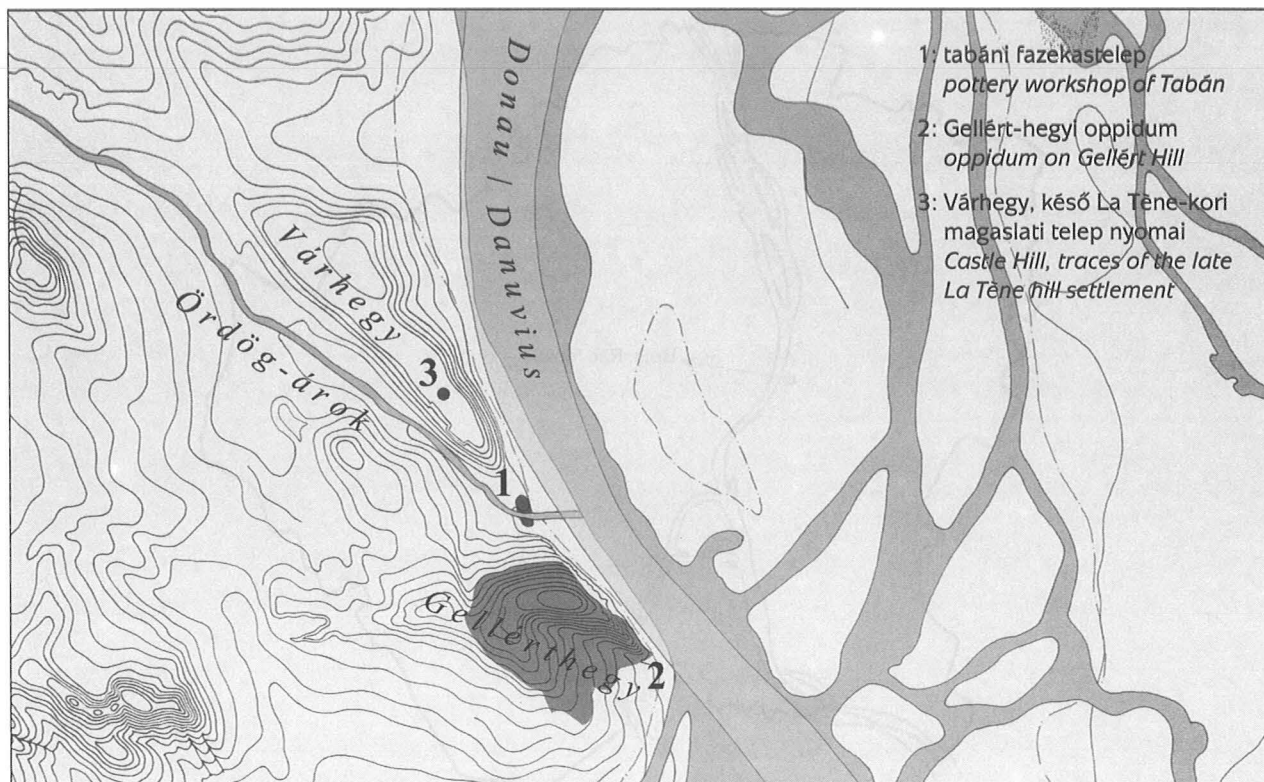
Irodalom • *References*

- BÓNIS 1950 B. BÓNIS É.: Jelentés a Fővárosi Régészeti Intézet 1946–47. évi gellérthegyi ásatásairól. *BudRég* 15 (1950) 335–351.
- BÓNIS 1969 B. BÓNIS, É.: Die spätlatènezeitliche Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. *ArchHung* 47 (1969)
- BÓNIS 1971 B. BÓNIS, É.: Die chronologische Einreihung der spätlatènezeitlichen Siedlung Budapest-Gellérthegy. In: *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Prague 1966. Red.: J. Filip (Prague 1971) Vol. 2. 905–907.
- Budapest Műemlékei I. EVLIA CSELEBI Budapest Műemlékei I., szerk.: Pogány Frigyes, Budapest 1955. 734–738.  
EVLIA CSELEBI török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. ford.: Karácson Imre, Budapest 1904.
- EYICE 1960 EYICE, S.: Iznik'de „Büyük hamam” ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. *Tarih Dergisi* 1960. 99–120.
- GARÁDY 1943 GARÁDY S.: Jelentés az 1936–42 évben végzett ásatásokról. *BudRég* XIII (1943) 403–438.
- GARÁDY 1945 GARÁDY S.: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–41. II. rész. *BudRég* XIV (1945) 397–448.
- GERŐ 1980 GERŐ GY.: Az Oszmán-török építészet Magyarországon. Budapest, 1980, 96–98.
- HOLLÓ 1994 HOLLÓ SZ.: Budapest régi térképeken. Budapest, 1994.
- HORUSITZKY 1935 HORUSITZKY F.: Adatok az Ördögárok-völgy krisztinavárosi – tabáni szakaszának hidrológiájához. *Hidr. Közl.* (1935)
- JALSOVSZKY–TOMSICS 2003 JALSOVSZKY K. – TOMSICS E.: Budapest az ikerfőváros 1860–1890. Budapest, 2003.
- MOLNÁR 1973 MOLNÁR J.: A budai Rác-gyógyfürdő. *Műemlékvédelem* 1973/1. sz. 27–29.
- MÓCSY 1968 MÓCSY A.: A gellérthegy - tabáni telep és az eraviszkuszok problémája. *AntTan* 15 (1968) 275–279.
- NAGY 1936 NAGY L.: Tabán a régészeti ásatások világában. Előzetes jelentés az 1934–35. évi ásatásokról. *TBM* 4 (1936) 18–29.
- NAGY 1942 NAGY L.: Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. In: *Budapest története I.* (Budapest 1942) 236–265.
- PÉCSI 1958 PÉCSI M. (szerk.): Budapest természeti képe. Budapest, 1958.
- RÓZSA 1963 RÓZSA GY.: Budapest régi látképei (1493–1800). Budapest, 1963.
- RÓZSA 1990 RÓZSA GY.: Budapest régi látképei (1493–1800). Budapest, 1990.
- SUDÁR 2003 SUDÁR B.: Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* XLIV (2003) 3–4, 213–263.



1. kép: Budapest, Rác fürdő – az ásás helyszíne

Fig. 1: Budapest, Rác bath – plan of the excavation



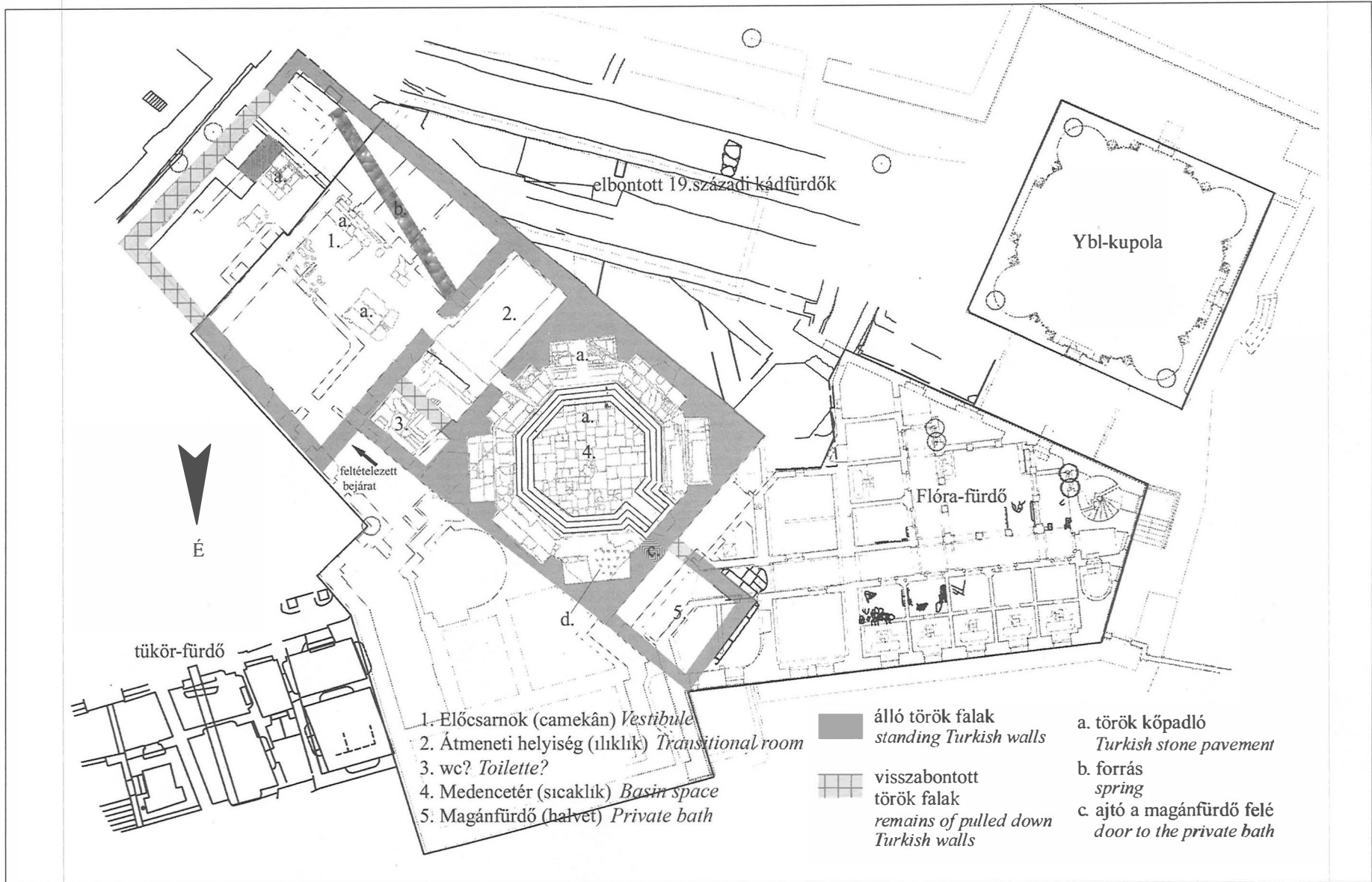
2. kép: Budapest, Tabán, késő La Tène-kori telep és környékének rekonstruált domborzati és ósvízrajzi térképe

Fig. 2: Budapest, Tabán, the reconstructed geographical and palaeohydrological map of the late La Tène period settlement and its environment



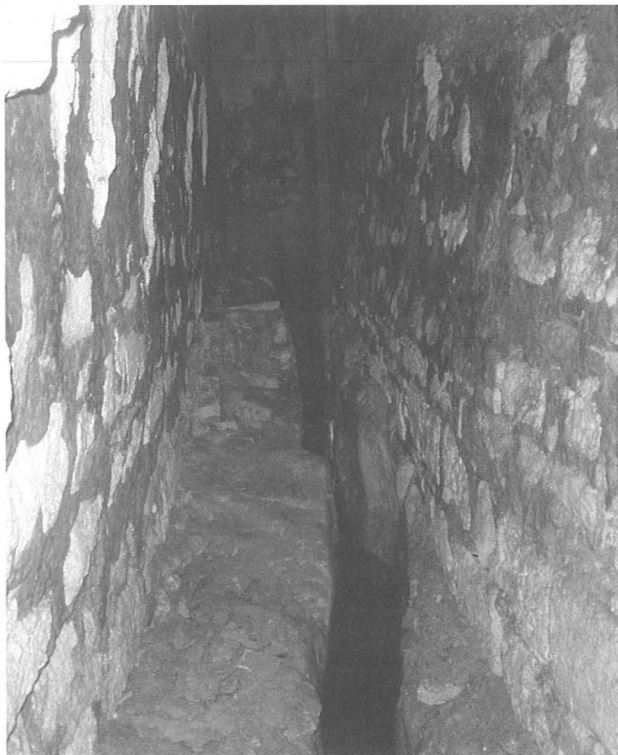
3. kép: A tabáni késő La Tène-kori település helyszínrajza Budapest 1873. évi kataszteri felmérésén. 1: az 1935-36-ban feltárt kelta objektumok; 2: Bónis É. 1950. évi ásatásának helye; 3: a 2005-2006. évi ásatások során előkerült településrész

Fig. 3: Map of the late La Tène period settlement on the cadastre survey of Budapest from 1873. 1: Celtic features unearthed in 1935-36, 2: the site of É. Bónis' excavation in 1950, 3: settlement fragment uncovered in 2005-2006



4. kép: A török fürdő alaprajzi elhelyezkedése a mai épületben, a török kori falak jelölésével

Fig. 4: The position of the Turkish bath in the ground plan of the modern building with the indication of the Turkish period walls



5. kép: A forrás sziklahasadéka, kétoldalt a török forrás-foglalás falai látszanak

Fig. 5: The rock fissure of the spring with the walls of the Turkish spring capture on the two sides



6. kép: Török falfülke, török kori vakolatmaradvánnyal  
Fig. 6: Turkish niche with the remains of Turkish period plaster



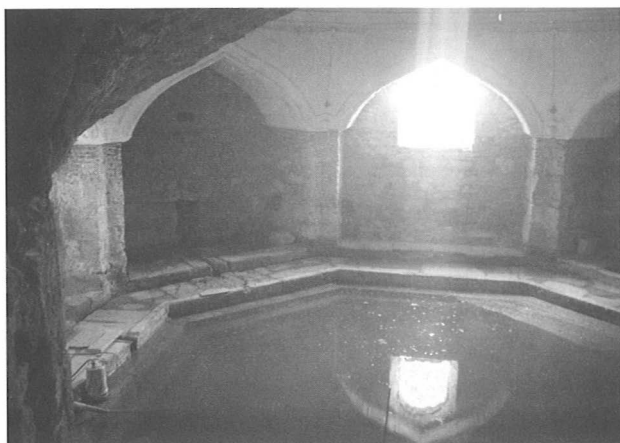
7. kép: Török kutacska, előtte a török padló részletével

Fig. 7: Small Turkish well with a fragment of the Turkish pavement in front of it



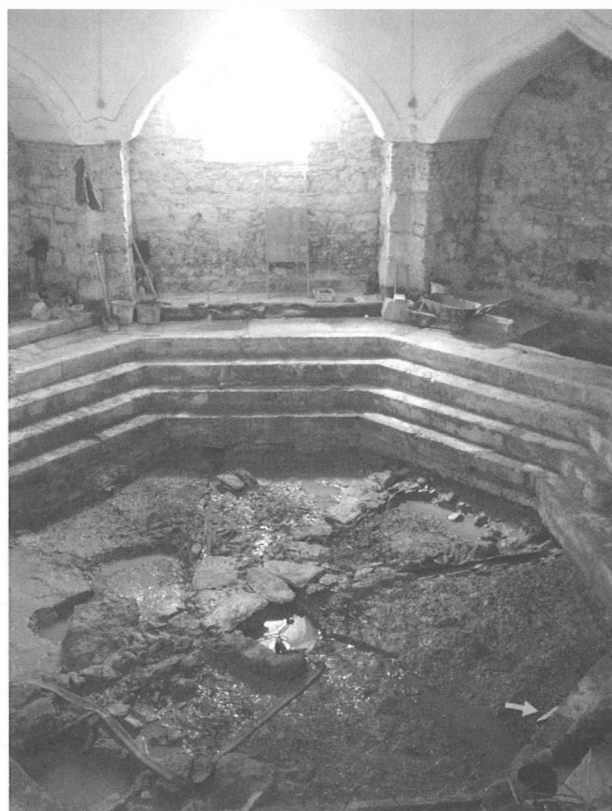
8. kép: A sicalik épen felszínre került török kőpadlója

Fig. 8: The intact Turkish stone pavement of the sicalik



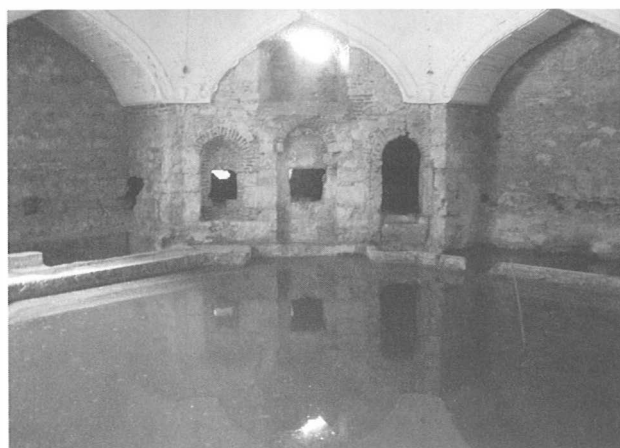
9. kép: A nyolcszög alaprajzú sicalik

Fig. 9: The octagonal sicalik



11. kép: A medence alatt feltárt csatornarendszer, melyet kőből és fából készítettek

Fig. 11: Stone and wooden canal system unearthed under the basin



10. kép: Fülkekompozíció a sicalik bejáratával szemben

Fig. 10: Niche composition facing the entrance of the sicalik



12. kép: A fal alatt megtalált facölöpök

Fig. 12: Wooden posts found under the wall



13. kép: A 304. objektum, az alján megtalált kerámiákkal

Fig. 13: Feature no. 304 with the ceramics found on the bottom